

TRAGOM PISANE RIJEČI VJERSKE INTELIGENCIJE BOŠNJAKA U AUSTROUGARSKOM RAZDOBLJU I NJIHOVA PROSVJETITELJSKA ULOGA

Apstrakt: *U ovom radu ponuđen je kratak osvrt na značaj i ulogu vjerske inteligencije Bošnjaka na polju afirmacije pisane riječi u austrougarskom razdoblju. Pregled ove vrste djelatnosti bošnjačke vjerske inteligencije u austrougarskom razdoblju nudi nam jasniju sliku o jednoj važnoj dimenziji u razvoju bošnjačkog naroda i izazovima prilagođavanja novim okolnostima u jednom vrlo turbulentnom tranzicijskom vremenu. Vjesnici novog doba, kad se govori o pisanoj riječi Bošnjaka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeća, odigrali su značajnu prosvjetiteljsku ulogu koju dosadašnja historijska nauka nije u dovoljnoj mjeri akcentirala.*

Ključne riječi: *Bošnjaci, muslimani, inteligencija, ulema, austrougarska uprava, štampa.*

WRITTEN WORDS OF BOSNIAK RELIGIOUS INTELIGENTSIA IN AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD AND ITS ENLIGHTENING ROLE

Abstract: *The paper provides a brief overview of the significance and role of religious intelligence of Bosniaks in the field of affirmation of written texts in the Austro-Hungarian period. An overview of this kind of activity of Bosniak religious intelligence in the Austro-Hungarian period offers us a clearer picture of one important dimension in the process of development of the Bosniak people and challenges of adaptation to the new circumstances in a very turbulent transition period. The "heralds" of the new era, when speaking of the written words of Bosniaks at the turn of the 19th and 20th centuries, played a significant enlightening role that the previous historical science did not emphasize sufficiently.*

Key words: *Bosniaks, Muslims, intelligence, Ulema/scholars, Austro-Hungarian government, press.*

Uvod

Praćenje duhovnih tokova jednog naroda u modernom vremenu neraskidivo je povezano s proučavanjem pisane riječi, odnosno stručnih i naučnih radova nastalih u određenom razdoblju. Temeljit i analitičan uvid u ovu vrstu djelatnosti bošnjačke inteligencije u austrougarskom razdoblju ponudiće nam prilično vjerodostojnu sliku o izazovima na tom planu u jednom vrlo turbulentnom i zahtjevnom tranzicijskom periodu. U ne tako davnoj prošlosti pisanje i javno iznošenje stavova o određenim društvenim problemima, pojavama i događajima nikad nije bila privilegija običnih ljudi. To su radili oni koji su dovoljno obrazovani, odnosno oni koji su preko pisane riječi nastojali ostvariti određeni utjecaj. Prema reakcijama javnosti, pozitivnim ili negativnim, na pisana djela ili članke o konkretnim društvenim pitanjima moguće je proniknuti u suštinu problema koji opterećuju jednu društvenu zajednicu u datim okolnostima.

S obzirom da je u fokusu ovog rada intelektualni aktivizam bošnjačke vjerske inteligencije u austrougarskom razdoblju cijenimo da je vrlo značajno imati jasnu predstavu o njenom odnosu prema pisanoj riječi. Posebno je važno sagledati kako i u kojoj mjeri je učestvovala u društveno-civilizacijskom izazovu koji se zove štampa i izdavačka djelatnost.¹ Iako su počeci štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini registrirani još u zadnjim decenijama osmanske epohe može se kazati da se cjelokupna bošnjačka intelektualna elita s ovom vrstom izazova po prvi put ozbiljno suočila na jedan neposredan način tek nakon što je dospjela pod austrougarsku upravu.²

Pisana riječ – izazov novog vremena za vjersku inteligenciju Bošnjaka muslimana

Uz sve vrste barijera, sociološkog, kulturološkog, psihološkog, religijskog, privrednog i političkog karaktera s kojima su se morali suočiti nakon okupacije prelazak na upotrebu latiničnog pisma u svakodnevnom životu predstavljao je posebno delikatan problem. Da se radilo o zaista vrlo ozbiljnom i teško

1 Više o tome u: Osman Asaf Sokolović, *Pregled štampanih djela muslimana Bosne i Hercegovine na srpsko-hrvatskom jeziku od 1878. do 1948. godine. Novine i časopisi u vremenu 1878. do 1948. godine*, Sarajevo 1959; Mujo Košić, *Državna štamparija i službene i poluslužbene novine u Bosni i Hercegovini od 1866-1945. godine, Novi mualim*, br. 18, Sarajevo 2004; *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918*, Tom IV, Institut za književnost, Sarajevo 1991; Minka Memija, *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1996; Lamija Hadžiosmanović, *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Mehmeda Bakira Kalajdžića)*, Sarajevo 1967. (dalje: L. Hadžiosmanović, *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare*).

2 Vjerska inteligencija Bošnjaka austrougarskog razdoblja svoj intelektualni aktivizam na polju pisane riječi pokazivala je u više publikacija, a imali su i četiri svoja lista: *Tarik* (1908-1910), *Mualim* (1910-1913), *Misbah* i *Yeni Misbah* (1912-1914).

premostivom izazovu potvrđuje i činjenica da je upotreba latiničnog pisma, odnosno napuštanje arapskog pisma, problematizirano u bošnjačko-muslimanskoj javnosti gotovo cijeli period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Posebno se to odnosilo na pisanje tekstova vjerskog karaktera. Takav stav prema upotrebi latiničnog pisma od strane bošnjačke inteligencije moguće je razumjeti i obrazložiti vjerskim i psihološkim motivima, ali postoje tu i određeni razlozi koji su čisto praktične prirode.³

Uvijek kad se promišlja ovo historijsko pitanje nužno je uzeti u obzir činjenicu da je tadašnja vjerska inteligencija Bošnjaka cijeli svoj formalni obrazovni proces završila u školama orijentalnog tipa što je za direktnu posljedicu imalo neuporedivo bolje snalaženje u pisanju na stranim jezicima (turskom, arapskom i perzijskom). Za većinu njih služiti se arapskim pismom bilo je i jednostavnije i lakše nego što bi to isto mogli korektno uraditi na svom bosanskom jeziku. Mnogi su po povratku u Bosnu, nakon školovanja na nekoj od visokoškolskih ustanova Osmanske države, vrlo slabo poznavali latinično pismo. Ponekad su imali poteškoća i kod usmenog izražavanja na bosanskom jeziku, pogotovo oni koji su u ranijoj dječjačkoj dobi napustili svoje domove.⁴ Takav problem imao je i Mehmed Džemaludin ef. Čaušević po povratku iz Istanbula 1903. godine nakon okončanja studija pravnih nauka u *Mektebi-hukuku*. Navedeno potvrđuje i ulemanski list *Mualim* koji, u prilog Čauševićевой marljivosti, navodi da je nakon povratka iz Istanbula, kao i druge hodže koje su se tamo školovale, slabo poznavao naš jezik. Međutim, on je zahvaljujući svojoj marljivosti i talentu vrlo brzo naučio ne samo lijepo i pravilno govoriti nego i pisati. Izvori navode da je posjedovao posebno vrijednu osobinu, a to je da mu nikada nije bilo ispod časti zatražiti pomoć i od najobičnijeg softe kako bi dobio pojašnjenje onog što nije dovoljno dobro poznavao.⁵

Prirodno je i logično da su pripadnici vjerske inteligencije Bošnjaka koji su obrazovanje stekli u osmanskome sistemu, uključujući i one koji su se nakon okupacije školovali u osmanskim ustanovama, dobro poznavali turski, arapski i perzijski jezik. Na tim jezicima bošnjačka inteligencija stvarala je i pisala još od ulaska Bosne u islamski kulturno-civilizacijski krug u 15. stoljeću i dala značajan naučni doprinos u mnogim oblastima. Arapskim jezikom služili su se prilikom pisanja djela religioznog karaktera. Značajan doprinos dali su razvoju islamskih nauka kao što su tefsir (tumačenje svetog teksta Kur'ana), hadis (riječi i praksa Muhammeda a.s), fikh (šerijatsko pravo), a ovdje je potrebno spomenuti i brojne gramatike arapskog jezika, epigrafe i sl. Turskim jezikom, kao službenim jezikom

3 Muhamed Pandža, Merhum Džemaludin Čaušević, u: *Reis Džemaludin Čaušević prosvjetitelj i reformator*, Knj. 1, Priredili: Enes Karić - Mujo Demirović, Sarajevo 2002, 168-169.

4 Ova situacija je danas svima bliža i lakša za razumjeti zato što, uslijed velikih migracionih kretanja bh. stanovništva s kraja 20. i početkom 21. stoljeća, gotovo da svi poznajemo osobe čija se djeca lakše i bolje pismeno i usmeno izražavaju na njemačkom, engleskom, švedskom, danskom, odnosno jeziku zemlje u kojoj se školuju i odrastaju nego na svom maternjem bosanskom jeziku.

5 H. Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, reis-ul-ulema, *Mualim*, VIII-IX 1913, god. III, br. 11 i 12, 180-184.

osmanske administracije, bošnjačko-muslimanska inteligencija morala je odlično ovladati jer se na tom jeziku i školovala, dok je perzijski jezik najviše korišten u književnosti i sufizmu.⁶

Promjena državnih okvira uzrokovana dolaskom okupacione uprave (1878), nametanjem i preferiranjem latinične pismenosti, najveći dio bosanskohercegovačke inteligencije koja se služila i pisala na nekom od spomenuta tri orijentalna jezika, a nerijetko su se služili i odlično poznavali sve tri jezika, činom okupacije postaju praktično „nepismeni“. Njihovo znanje je iznenađa, kao jedna od posljedica onovremenih geopolitičkih preslagivanja i potpuno neočekivanog međunarodnog ugovora (Berlin, 1878), naglo devalviralo i to je predstavljalo strašno težak udarac ne samo za sloj inteligencije, već za bošnjački narod u cjelini. Novi društveno-politički kontekst mijenja vrijednosni sistem u mnogim sferama života koji se na ovim prostorima oblikovao stoljećima. I višestoljetni sistem obrazovanja izgubio je preko noći na vrijednosti. Stoga je sasvim razumno zaključiti da je ta činjenica polučila dalekosežne posljedice i da je u velikoj mjeri utjecala na razvoj samosvijesti bošnjačkog naroda koji je dugo vremena nakon okupacije odbijao pohađati „nevjerničke“ škole i učiti „kaursko“ (latinsko) pismo. I samo etiketiranje latinice kao kaurskog (nevjerničkog) pisma nije bilo slučajno. Time se najjačom raspoloživom zaprekom, a to je vjerski osjećaj, nastojalo utjecati na Bošnjake da ni pod koju cijenu ne daju svoju djecu u državne škole, jer bi to moglo da ih izvede iz dina (vjere).⁷ Ulema je dugo vremena pružala otpor europskim uticajima i ljubomorno čuvala stari sistem obrazovanja i odgoja u tradicionalnoj vjerskoj školi.⁸

Podsjećamo da je i ovo bio jedan od značajnih razloga zašto su se neki Bošnjaci neposredno nakon okupacije opredijelili za iseljavanje. Imajući u vidu i tu činjenicu može se zaključiti da je bila potrebna ogromna energija i veliko zalaganje progresivnih muslimanskih intelektualaca u Bosni i Hercegovini koji su tražili od Bošnjaka da daju svoju djecu u državne škole i da konačno prihvate latinicu kao realnost zbog koje neće biti ni manje ni više muslimani ako je nauče čitati i pisati. Na početku okupacionog perioda rijetki predstavnici inteligencije, koji su otvoreno pozivali na učenje latinice, ukazivali su da im to može biti samo od koristi, kako na ličnom planu tako i cijeloj društvenoj zajednici, jer će im takav pristup omogućiti aktivnije učešće u javnom životu, odnosno lakšu i uspješniju komunikaciju s organima vlasti. To je put koji im osigurava zaštitu postojećih prava, te otvara prostor da se izbore za ona prava koja su im okupacijom oduzeta.⁹

6 Haso Popara, *Islamski rukopisi, Anali GHB, XXIII-XXIV*, Sarajevo 2005, 134.

7 E. Karić, *Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića*, u: *Reis Džemauludin Čaušević*, Knj. 1, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 28.

8 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2004, 80. (dalje: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*).

9 Na početku školske godine, *Tarik*, 14. septembar 1909, II, br. 1, 102.

Kad se govori o konkretnim aktivnostima poduzetim s ciljem promjene svijesti i općenito odnosa Bošnjaka prema latiničnom pismu i daljem obrazovanju kroz novouspostavljene državne sekularne škole, posebno je potrebno istaći angažman istaknutog kulturnog i javnog radnika tog vremena Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i reisu-l-uleme Mehmeda Džemaludina ef. Čauševića. Za Čaušević se kaže da je vrlo brzo po povratku u Bosnu *svojim pronicljivim okom uvidio u čemu se nalazi njegov millet (narod) što se tiče vjerskog znanja i odgoja. Videći da mu je millet u tome na najnižem stepenu, odlučio se je potražiti načina kojim bi mu se (njegovom narodu) pomoglo i (odlučio je) poraditi na njegovom prosvjećivanju.*¹⁰

Kako bi svome narodu što više približio knjigu i uveo ga u nove prosvjetne i prosvjetiteljske tokove, još kao član Ulema-medžlisa (1905-1910), Mehmed DŽ. Čaušević pokrenuo je akciju pisanja udžbenika i knjiga na bosanskom jeziku. Kako većina muslimanske djece nije znala čitati ni latinicu ni ćirilicu, i kako su Bošnjaci nerado davali svoju djecu u državne škole, posebno žensku djecu, bilo je potrebno pronaći rješenje. Stoga je on, u dogovoru s nekoliko prijatelja, odlučio arapsko pismo prilagoditi bosanskom jeziku. List Biser, pišući povodom njegovog izbora na položaj reisu-l-uleme, u svom martovskom izdanju iz 1914. godine prenosi tekst ilmijanskog glasila *Mualim*, u kojem se navodi da je Čaušević prvi *došao na misao da se pismenost među islamskim narodom može brzo raširiti jedino pomoću arapskog pisma, koje bi se malo dotjeralo za naš jezik, a poznavanje vjere samo onda (se može raširiti) ako se vjerske knjige budu pisale na našem jeziku i iz njih se učilo u mektebima i inače. Da postigne prvu svrhu, (Čaušević) je uspio kod islamske dioničke štamparije da nabavi arapski hurufat sa posebnim znacima koji manjakju u arapskom jeziku a u našem se čuju.*¹¹

Kristalno je jasno da je Čaušević vrlo dobro spoznao tadašnje prilike u bošnjačkom narodu, njihovu kolektivnu svijest i raspoloženje, te posebno njihovu privrženost arapskom pismu za kojeg su ih vezivali sveti izvori vjere. Zato je zatražio od Agofa ef. Zeroniana, štampara iz Plovdiva, da izlije posebna slova i znakove za one glasove koji postoje u bosanskom, ali ih nema u arapskom jeziku, kao što su slova P, Ž, C, Č, Ć i druga, čime je otklonjena još jedna prepreka na putu prilagođavanja arapskog pisma bosanskom jeziku. Kod Bošnjaka muslimana se pojavilo jako puno protivnika Čauševićevom poduhvatu uvođenja arebice. Njegovi protivnici, a takvih je među vjerskom inteligencijom bilo dosta, u javnosti su ovo pismo podrugljivo prozvali matufovica, čime su nastojali ismijavati sve one koji su ga prihvatili.¹²

To nije obeshrabrilo Čauševića koji je nastavio i dalje raditi na zacrtanom kursu, te je u svom reformatorskom poduhvatu pokrenuo i kalendar pod nazivom

10 H. Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, reis-ul-ulema, *Biser*, 1-15. mart 1914, II, br. 17 i 18, 2.

11 *Isto*.

12 Mustafa Hadžimulić, Šta je merhum H. M. Džemaludin ef. Čaušević učinio za našu vjersku nastavu! u: *Reis Džemaludin Čaušević*, Knj. 1, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 207-212.

Mekteb. U kalendaru je arebicom štampao *ilmihal*, odnosno udžbenik o osnovnim postulatima islamske vjere, te *Sufaru* (početnicu arapskog pisma) od Ahmed ef. Mahinića. S turskog je preveo i štampao *Vasijjetnamu* od Bergivija. Djelo o osnovama islamske vjere koje otac ostavlja u emanet svome sinu. Vrlo brzo je postalo izuzetno popularno u narodu te doživjelo nekoliko izdanja. Zatim je štampao poznati spjev posvećen poslaniku Muhammedu (a.s) kojeg je napisao hafiz Salih ef. Gašević pod naslovom *Mevlud*, koji je također pobudio veliko interesovanje u muslimanskom narodu. Imajući u vidu društvene, političke i posebno ekonomske prilike Bošnjaka na početku 20. stoljeća impozantno zvuči činjenica da je do početka Prvog svjetskog rata Čaušević uspio obezbjediti štampanje preko dvadeset raznih djela arebicom od kojih su mnoga korištena kao udžbenici u mektebima i medresama.¹³

Raniji istraživači ličnosti i djela reisa Čaušević zabilježili su da je on još kao student bio aktivan na polju pisane riječi i da je aktivno saradivao s mnogim inostranim listovima. Posebno je bio aktivan u listovima „Tasviri-efkaru“ i „Terdzamani-hakikatu“. Kao dopisnik ovih listova proputovao je Arabiju, Jemen i Egipat, odakle je poslao vrlo zapažene izvještaje o stanju i životnim prilikama u tim zemljama. Tokom tromjesečnog boravka u Egiptu upoznao je poznatog egipatskog reformatora šejha Muhameda Abduhua koji će na njegov prosvjetiteljski rad ostaviti dubok trag. U njegovoj bibliografiji stoji da je imao 60 radova objavljenih u raznim časopisima i listovima, od toga 17 ih je objavljeno do 1918. godine. Pored velikog broja članaka objavio je i 11 knjiga. Uglavnom su to knjige manjeg formata i teološkog sadržaja, ali ima radova koji se mogu svrstati u književni žanr kao što je slučaj s radom „Dedini menakibi“ (doživljajima). Rad je objavljen u listu *Tarik*, god. I/1908, u brojevima 3-9, a u formi knjige pojavio se u izdanju Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije Muhameda B. Kalajdžića 1914. godine. Do okončanja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini objavio je pet knjiga što je za ondašnje prilike predstavljalo krupan poduhvat na polju izdavaštva i širenja pisane riječi kod bošnjačkog naroda.¹⁴

Kao urednik sedmog godišta *Behara* (1907) veći prostor je dao tekstovima religioznog karaktera u kojima se obrazlaže potreba uvođenja vjerske pouke na bosankom jeziku. Te iste godine, 1325. po H. (1907/08), zahvaljujući angažmanu Čauševića pojavilo se prvo godište kalendara *Mekteb*, a 1908. godine pokrenut je i prvi muslimanski list religioznog karaktera pod imenom *Tarik*. Štampan je arebicom i njegova glavna zadaća je bila pokazati da se na bosanskom jeziku može pisati arapskim pismom. Glavni urednik i autor najvećeg broja tekstova tokom dvogodišnjeg izlaska bio je Čaušević. Uz njega još se najčešće pojavljuju Muhamed Seid ef. Serdarević, Murad ef. Hajrović, Ahmed ef. Mahinić i drugi, svi iz mlađe generacije mualima.¹⁵

13 Mehmed Handžić, Pabirci o naučnom i književnom radu rahmetli h. Džemaludin ef. Čauševića, u: *Reis Džemaludin Čaušević*, Knj. 1, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 188-198.

14 Osman Lavić, Bibliografija radova Mehmeda Džemaludina Čauševića, u: *Reis Džemaludin Čaušević*, Knj. 2, (Priredili: E. Karić, M. Demirović), Sarajevo 2002, 601-607.

15 *Tarik* (put) – List izlazio u Sarajevu jednom mjesečno prema hidžretskom kalendaru u periodu 1.

U javnim nastupima Čaušević je redovno ukazivao na ključne probleme muslimana u Bosni, a to je slaba prosvjećenost, nizak nivo obrazovanja, te jadno stanje njihovih prosvjetnih i kulturnih ustanova. Dobro uočava da se Bošnjaci na novonastale životne okolnosti i njihovo novo geopolitičko pozicioniranje na razmeđu kulturnih, civilizacijskih, vjerskih i političkih svjetova vrlo teško adaptiraju. Neprestano ih je upozoravao da se pobrinu za obrazovanje svoje djece, ukazujući da je *došlo novo doba kada njih niko neće pitati žele li ili ne prihvatiti novo doba, a sve to donosi i nove brige za što je potrebno veće znanje*.¹⁶ Jednom prilikom, podstičući vjerske službenike da se posebno angažiraju na širenju islamske štampe i pisane riječi kod Bošnjaka, izjavio je da je *sramota svakom muslimanu da ne zna šta se o njegovoj vjeri piše i govori, pa je onda vama, kao nosiocima vjerske kulture, sramota da dan i noć ne ispitujuete i ne širite svoja znanja, a i svoja zvanja*.¹⁷

Među bošnjačkim intelektualcima koji su prvim podržali Čauševića bio je muderis Muhamed Seid ef. Serdarević, koji je i sam vrlo rano počeo pisati i objavljivati. Bio je saradnik lista *Behar* od 1904. godine, a prvi je od bosanske uleme počeo pisati historiju islama na bosanskom jeziku. Tako je u VI i VII godištu *Behara* (1906-1907) objavio rad „Kratka povijest islama“. Kroz veći broj radova pokušao je prikazati historijski razvoj islama od prvog čovjeka i poslanika Adema (a.s) do Muhameda (a.s). Uvid u njegova pisana djela pokazuje da se Serdarević naučno vješto koristio brojnim izvorima na arapskom i turskom jeziku. A ako imamo u vidu činjenicu da je formalno obrazovanje u cjelosti ostvario u Bosni i Hercegovini to nam dovoljno govori o njegovoj širokoj erudiciji. List *Behar* publicirao mu je rad o trojici velikih islamskih učenjaka: „Ebu-l-Ala el-Mearri“, „Šejh Muhamed Abduhu“ i „Šejh Muslihudin Sadiji“. Posebno skrećemo pažnju na njegove radove koji su napisani arebicom kao udžbenici za mektebe i medrese. Oni imaju ogroman značaj prije svega zbog dugotrajnosti njihove upotrebe i ogromnom broju generacija koji su se na njima obrazovali. Riječ je o Talimi-tedžvidu, Usulidinu i Fikhu-l-ibadatu. Ova posljednja njegova knjiga i danas se, čitavo stoljeće nakon prvog izdanja, koristi kao udžbenik u bosankohercegovачkim medresama što dovoljno govori o vrijednosti Serdarevićevog stručnog, naučnog i prosvjetiteljskog poduhvata. Autor je i jedne male knjižice koja je napisana za potrebe kažnjenika u kaznionici u Zenici gdje je jedno vrijeme obavljao dužnost imama. Knjižice je objavljena pod naslovom „Nauka islama“, a po sadržaju može poslužiti za elementarno upoznavanje s islamskim vjerovanjem. Bio je vrlo vrijedan saradnik u listu *Tarik*, a kasnije kada je pokrenut *Mualim*, glasilo Muslimanskog imamsko-mualimskog društva, postao je njegov urednik. Izašle su mu i tri brošure u izdanju knjižare i štamparije Mehmeda B. Kalajdžića iz Mostara.¹⁸

VI 1908 - 11. IV 1910. godine. Pred kraj izlaženja *Tarik* je imao 1.150 pretplatnika. Fazileta Hafizović, *Tarik* 1908-1910, u: *Bibliografija književnih priloga*, Tom IV, 121.

16 *Biser*, 1. januar 1918, III, br. 1, 5.

17 *Novi Behar*, br. 1, 1927-1928, 3.

18 Merhum Muhamed Seid ef. Serdarević, *Biser*, 1-15. juli 1918, III, br. 11-12, 184-185. Muftijstvo zeničko ustanovilo je 2009. godine priznanje „Muderris Muhamed Seid ef. Serdarević“ koje se

Za potrebe ovog rada i potpunijeg uvida u prosvjetiteljsku dimenziju društveno angažirane bošnjačke vjerske inteligencije na polju pisane riječi tokom austrougarskog razdoblja potrebno je podsjetiti i na slijedeće autore: Šukrija Alagić, Muhamed Emin ef. Dizdar, Ali ef. Kadić, Sakib ef. Korkut, Hasan ef. Nametak, Ibrahim ef. Repovac, Muhamed ef. Zahirović, Abdurahman Adil Čokić, Sejfudin ef. Kemura, Hasan ef. Spaho, Osman Nuri Hadžić, Salih Sidki ef. Hadžihuseinović – Muvekit itd.

Šukrija Alagić je za potrebe bosanskohercegovačkih gimnazija napisao nekoliko priručnika za arapaski jezik. U izdanju Zemaljske vlade štampana mu je knjiga „Izbor iz Kitabu sireti Resulillahi“ 1913. godine. Ona ima 275 strana, a u drugom dijelu ovog priručnika je „Arapsko-srpskohrvatski rječnik“ koji ima 200 strana.¹⁹ Još dva priručnika koji su trebali poslužiti kao lektire učenicima arapskog jezika Alagić je pripremio za štampu i predao ih Zemaljskoj vladi, ali zbog početka Prvog svjetskog rata oni nisu objavljeni. U *Gajretovom Kalendaru* za 1324. i 1325. godinu objavio je dva zapažena rada iz kulturne historije. Po završetku Prvog svjetskog rata uslijedio je mnogo plodniji dio njegova života na polju pisane riječi i iz tog perioda ostavio je na desetine radova.²⁰

Muhamed Emin ef. Dizdar objavio je prvi rad u *Beharu* u koautorstvu s Mehmedom Spahom pod naslovom „Kratak pregled arapske književnosti“. U istom listu objavio je i samostalni rad pod naslovom „Tunis“, te prijevode dva romana s turskog jezika „Razgovor“ i „Ljudi“. U *Gajretovom kalendaru* za 1906. godinu objavio je prijevod članka „Civilizacija“ od Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića, izvorno napisan na turskom jeziku. Njegov najznačajniji rad objavljen je u Tridesetogodišnjem izvještaju Šerijatsko sudačke škole za 1917. godinu pod naslovom „Znanstveni zavodi kod starih Arapa“. Tu je pregledno prikazao razvoj prosvjetnih i kulturnih ustanova kod muslimana od prvih početaka pa do ustanovljavanja Al-Azhara u Kairu.²¹

odjeljuje jednom godišnje, domaćim i stranim fizičkim i pravnim licima, za doprinos u promicanju i afirmaciji islamskih vrijednosti, te za zasluge i izuzetan doprinos u razvoju naučne misli u Islamskoj zajednici.

19 Podsjećamo da je Zemaljska Vlada Bosne i Hercegovine Naredbom iz 1907. godine ukinula naziv bosanski jezik u službenoj korespondenciji u Bosni i Hercegovini, a sve svoje službe, sudove, institucije, biroe, zavode, direkcije, organe Zemaljske vlade, izdavače, nastavne ustanove obavezala da ubuduće isključivo koriste oficijelni naziv “srpsko-hrvatski-jezik” (serbo-kroatische Sprache). Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), br. 168. 539, 4. X 1907.

20 Šukrija Alagić (1881-1936), profesor arapskog jezika, vrlo aktivan član Islamske zajednice i potpredsjednik Vakufsko-mearifskog sabora. Ima zapažen broj radova vjerskog karaktera, a prvi je Bošnjak koji se prihvatio prevođenja komentara Kur’ana (Tefsir). Prevodio je s arapskog jezika Tefsir poznatog egipatskog reformatora s početka 20. stoljeća Muhamed Rešid Rida-a. Preveo je 5 (od ukupno 30) džuzeva (dijelova) i štampao ih u četiri knjige. Ovi prijevodi dvojako su prihvaćeni od muslimanske javnosti. M. Traljić, Šukrija Alagić, *Glasnik VIS-a*, XL/1977, br. 2, Sarajevo 1977, 164-168. Više o Alagiću u studiji: Ferid Dautović, *Šukrija Alagić: život i djelo*, El-Kalem - Medžlis Islamske zajednice, Sarajevo 2008.

21 Mahmud Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo 1998, 71-76. (dalje: M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*).

U mostarskoj sredini na početku 20. stoljeća svoj pečat na polju pisane riječi i općem prosvjetnom planu ostavio je Ali ef. Kadić. Kao profesor arapskog jezika u mostarskoj gimnaziji suočava se s vrlo ozbiljnim problemom nedostatka udžbeničke literature. Upravo je ta činjenica bila važan motiv njegovog prvog angažmana na polju pisane riječi, te je u saradnji sa hfz. Ali ef. Bulićem, također profesorom arapskog jezika u Mostaru, napisao „Gramatiku i vježbanicu arapskog jezika“. Djelo je štampao u vlastitoj nakladi u Sarajevu i Mostaru 1907. godine. Kadić je napisao i priručnik za učenje arapskog jezika pod naslovom „Izbor iz arapskog pjesništva“, uz kojeg je urađen rječnik i tumač pojmova. Priručnik je štampala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1913. godine. U fokusu istraživačkog rada bila mu je i historija muslimanskog svijeta. Njegov slijedeći rad pod nazivom „Kakav je narod arapski“ izašao je 1914. godine u nakladi Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije iz Mostara, a već naredne godine isti izdavač objavio mu je novu knjigu pod naslovom „Glavni događaji iz islamske prošlosti“. U tom radu obrađeno je razdoblje prve četvorice halifa, zatim Emevija, Abasida, te period nakon mongolskog osvajanja Bagdada. U posljednjem, petom poglavlju, pisao je o historiji muslimana Španije i sjeverne Afrike. Posljednja knjiga iz austrougarskog razdoblja predstavlja prijevod s arapskog jezika jednog značajnog djela od Muhamed Ferid Vedždija „Primjena islama na osnove kulture“.²² Knjiga je izašla u izdanju knjižare i štamparije M. B. Kalajdžića u Mostaru 1915. godine. Napominjemo da je velik broj svojih radova ef. Kadić objavio u listu *Behar*, kao dugogodišnji aktivni saradnik ovog važnog printanog medija.²³

Istraživač koji je dao najveći doprinos u rasvjetljavanju prosvjetiteljske uloge istaknutih ličnosti bošnjačke vjerske inteligencije u prvoj polovini 20. stoljeća hfz. Mahmut Traljić bilježi biografske podatke i za Sakib ef. Korkuta za kojeg kaže da je bio vrlo aktivan u društvu Gajret u periodu 1910-1913. godina, kao i u Udruženju bosanskohercegovačke ilmije od njenog osnivanja pa do početka Prvog svjetskog rata. U Udruženju je bio zamjenik glavnog sekretara i odgovorni urednik zvaničnog glasila udruženja lista *Misbah*. Svoj aktivni javni društveni angažman potvrdio je desetinama članaka objavljenih u onovremenoj štampi. Do 1918. godine objavio je 49 članka, najviše u listovima *Gajret*, *Misbah*, *Yeni Misbah* i *Biser*.²⁴

Za Hasan ef. Nametka zabilježeno je da je radio kao mualim, imam i hatib u Mostaru, da je bio istaknuti član hodžinske kurije, sekretar mostarskog muftijstva i jedan od osnivača Muslimanskog imamskog-mualimskog društva. Njegovi radovi uglavnom su književnog karaktera. Najčešće su to pjesme, prijevodi s turskog, kao

22 M. Traljić, Ali ef. Kadić, *Glasnik VIS-a*, XLIII/1980, br. 2, Sarajevo 1980, 151-154.

23 Rad „Kakav je narod arapski“ objavio je u *Beharu* u prvom godištu, br. 19-23. U II god. u br. 4, 6, 7, 9, 10, 15-21, objavio je rad „Glavni događaji iz islamske prošlost“. A u V god. u nastavcima u br. 1-24. objavljivao je prijevod od Muhamed Ferida Vedždija *Primjena islama na osnove kulture*. U VII god. u br. 22-23, objavio je rad „Prigodom otvaranja sabora u Perziji“, u VIII god. u br. 2-3, štampan mu je članak Nekoliko arapskih opažanja u prirodi. I u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. VI/1894, objavio je prijevod jednog članka sa turskog jezika „Ferman sultana Selima III o plovidbi broda l’Onorat Bocchese“.

24 M. Traljić, Sakib ef. Korkut, *Glasnik VIS-a*, XLI/1978, br. 4, Sarajevo 1978, 298-303.

i folklorni prilozi koje je objavljivao u mostarskim listovima *Osvit*, *Zora* i *Behar*. Tek nakon Prvog svjetskog rata počeo je objavljivati i radove posvećene kulturnoj historiji muslimana.²⁵

Ibrahim ef. Repovac je muderis i poznati šerijatski sudac za kojeg Hamdija Mulić kaže da je prvi od bosanske uleme koji je naučio govoriti našim čistim književnim jezikom. Još kao đak Kuršumlija medrese nastojao je steći ne samo vjersko već i svjetovno obrazovanje. Kao profesor arapskog jezika u sarajevskoj gimnaziji napisao je arapsku čitanku, arapsku gramatiku i sintaksu, koju je predavao na jedan savremen način.²⁶ U svojim tumačenjima vjere imao je racionalistički pristup i nije bilo nesklada u odnosu na ono što se učilo iz svjetovnih predmeta zbog čega je postao vrlo popularan među učenicima. Posebno se angažirao u afirmiranju općeg obrazovanja i potrebe za školovanjem muslimanske omladine. Ličnim sredstvima umnožio je priručnik arapskog jezika za učenike III razreda gimnazije pod naslovom „Kitabu-l-kiraeti fi-lisani il-erebiji“ 1889. godine. Sarađivao je i sa zagrebačkim listom *Pobratim* (1891) u kojem je objavio 32 kratke priče prevedene s arapskog jezika tokom prve dvije godine saradničkog odnosa. Sarađivao je i s listom *Bošnjak* te prvim muslimanskim kalendarom koji je štampan na latnici, *Bajraktar*, gdje mu je objavljen po jedan rad.²⁷

Važno je podsjećanje i na Muhameda ef. Zahirovića, koji je objavljivao u listovima *Tarik*, *Mualim*, *Gajret*, *Biser*, te u nekim drugim listovima koji su izlazili nakon rata. Do kraja 1918. godine objavio je ukupno 8 radova socijalno-religioznog karaktera.

Abdurahman Adil Čokić počeo se javljati u trećem godištu *Bisera* kada u nekoliko brojeva obrađuje „Školstvo u Turskoj“. On je intelektualac s kraja austrougarske epohe kod kojeg pisana djelatnost dolazi do punog izražaja tek u međuratnom razdoblju. Nezaobilazno je i ime Sejfudin ef. Kemure, bibliotekara careve džamije, koji se posebno posvetio proučavanju povijesti sarajevskih džamija, medresa, tekija i drugih objekata graditeljskog naslijeđa iz osmanske epohe. Objavio je dvije knjige kao separat *Glasnika zemaljskog muzeja* pod naslovom „Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“, dok je „Povijest Careve džamije“ sa slikama objavio na turskom jeziku u izdanju Islamske štamparije.²⁸

Hasan ef. Spaho kao dugogodišnji profesor i predavač više predmeta u raznim školama i medresama napisao je knjigu iz oblasti usuli-fikha. U Šerijatsko sudačkoj školi bio je angažiran još od njenog osnivanja pa sve do 1912. godine. Od 1905. godine bio je i direktor ove ustanove u kojoj je predavao mantiku (logiku), akaid (islamska dogmatika), fikh i usuli-fikh. U spisateljskom i naučnom pogledu najviše se ostvario na polju fikha i usuli-fikha. Prije njega rijetki su predstavnici bošnjačke inteligencije koji su se usudili pisati i obrađivati teme iz usuli-fikha.

25 M. Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, 256-259.

26 Ibrahim-beg Repovac, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1935. godinu, 144-145.

27 Hamdija Mulić, Vjesnici naprednijeg tumačenja islamske nauke u nas, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1943. godinu, 104-105.

28 Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobi, *Biser*, 15. X 1913, II, br. 8, 127.

Poznato je da su to prije njega radili Hasan Kjačija Pruščak (16. i poč. 17. st), muderis Mustafa Ejubović poznatiji kao šejh Jujo iz Mostara (17. i poč. 18. st) i mostarski muftija Mustafa Sidki ef. Karabeg (19. st). Kao rezultat dugogodišnjeg predavanja ovog predmeta u Šerijatsko sudačkoj školi osjetio je potrebu da svojim učenicima napiše i udžbenik. Tako je nastala knjiga pod naslovom „Muntehabu-l-usuli bin ti-dabil vusul“ i koja je, što je vrlo zanimljivo, štampana u Egiptu 1906. (1324. H) godine. Spaho je pravila usuli-fikha pokušao rasvijetliti i protumačiti na jednostavniji način, potkrijepiti ih primjerima iz svakodnevnog života i tako olakšati razumijevanje izuzetno važne prave materije, kao i rad budućim šerijatskim sudijama.²⁹

Osman Nuri Hadžić se, uz zapaženu ulogu na književnom i kulturnom planu, istakao i kao veliki poznavalac islama, njegove doktrine, te materijalne i duhovne kulture. Brojnim radovima o islamu ostvario je zavidnu reputaciju i ugled stručnog poznavaoća suštine islamskog učenja i njegovog utjecaja na duhovna i kulturna kretanja. Od zasebnih radova izdvajamo „Islam i kultura“, „Islam i prosvjeta“, „Muhamed i Kur’an“, „Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini“, „Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju“, a vrijedi ukazati i na mnoge druge tekstove i rasprave manjeg obima. Neke radove objavio je u saradnji s Ivanom Milićevićem pod zajedničkim pseudonimom Osman-Aziz, od kojih izdvajamo roman „Bez svrhe“ (1897) u kojem se kritički osvrće na rad muslimanskih vjerskoprosvjernih zavoda, medresa, njihovih nastavnika i općenito zastarjelog sistema obrazovanja po kojem se školuju vjerski službenici. Djelo je predstavljalo prvu i najoštirju osudu „staleža“ vjerskih službenika i medresa koja po kritičkom tonu neće biti nadmašena sve do kraja austrougarske epohe u Bosni i Hercegovini.³⁰ Na inicijativu O. N. Hadžića objavljen je i kalendar pod nazivom *Mearif*. Izašla su tri godišta kalendara, za 1894/1895. i 1897/1898. pod uredništvom Osman Aziza, te za 1898/1899. godinu pod uredništvom Edhema Mulabdića.

Kod analize prosvjetiteljske uloge i doprinosa vjerske inteligencije Bošnjaka afirmaciji pisane riječi važno je imati na umu da je u procesu općeg obrazovanja muslimana, a posebno vjerskih službenika od najnižeg do najvišeg nivoa, najvažnija i najčešće korištena knjiga (kitab) bila Kur’an. Kao sveta knjiga muslimana, napisana arapskim jezikom, jedino je u svojoj originalnoj arapskoj formi bila dostupna Bošnjacima. Uvažavajući svu složenost i težinu prevođenja svetog teksta, sve do pred kraj 19. stoljeća kod Bošnjaka nisu primjetni pokušaji da se kur’anski tekst prevede na bosanski jezik i na taj način približi običnom čovjeku.³¹

Najveći dio bosanske uleme je po ovom pitanju imao konzervativan stav. Sve pokušaje da se poduzmu konkretne akcije na prevođenju proglašavali su prorežimskim, prozapdanjačkim, sekularnim i u osnovi antiislamski usmjerenim. U

29 H. Hasan ef. Spaho, *Narodna uzdanica*, br. 6, 243-246.

30 Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Sarajevo 1990, 125.

31 O tome više u: Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Sarajevo 2004, 477-513.

svojim protivljenjima otišlo se toliko daleko da su čak latinicu i ćirilicu prozvali „vlaškim“ pismima i sve one koji bi ih upotrebljavali, posebno kod pisanja tekstova vjerskog karaktera, najoštrije su osuđivali. U takvom ozračju pojavio se prvi prijevod Kur’ana na jednom od južnoslavenskih jezika i očekivano naišao na žestok otpor bošnjačke uleme. Radi se o prijevodu pravoslavnog sveštenika Miće Ljubibratića koji je štampan na ćirilici (Beograd, 1895, izdavač I. M. Kolarac). Činjenica da prvi prijevod Kur’ana nije uradio musliman samo je dodatno izazvala protivljenje i oštru rekaciju bošnjačkih vodećih krugova.³²

Pored značajnog doprinosa razvoju islamskih nauka neki od bošnjačkih intelektualaca tog vremena iz redova vjerske inteligencije ostavili su značajan trag i na području drugih naučnih disciplina. Ovom prilikom ukazujemo na pisanu zaovstavštinu Salih Sidki ef. Hadžihuseinovića – Muvekita. On je nakon školovanja u Đumišića medresi u Sarajevu izučavao astronomiju kod nekog turskog oficira. Vrlo dobro je bio upućen u tu oblast tako da je godinama izrađivao takvime³³ za vjerske potrebe bosanskohercegovačkih muslimana pa je po tome i dobio naziv muvekit. Uz muvekitsku službu obavljao je i funkciju drugog hafizi-kutuba u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, a uradio je i prvi popis knjiga u biblioteci. Godinama je skupljao građu za historiju Bosne i Hercegovine, a rezultat njegovog dugogodišnjeg istraživačkog rada jeste nastanak opsežnog djela Tarihi Bosna (Historija Bosne). Uradio je i prepis djela „Siradžije“ iz šeriatskog nasljednog prava i bio dugogodišnji urednik kalendara *Salname*.³⁴ Nakon smrti 1888. godine njegovi sinovi preuzeli su očev posao.³⁵ Stariji sin Husein ef. postao je muvekit Gazi Husrevbegova vakufa, a Akif ef. je došao na poziciju drugog hafizi-kutuba. On je uradio popis knjižnog fonda po disciplinama Gazi Husrev-begove biblioteke i taj popis je bio od velike koristi prilikom kasnijih obrada knjižnog fonda biblioteke. Hafiz Mahmut Traljić bilježi da su za vrijeme austrougarske uprave ovaj važan posao hafizi-kutuba u Gazi Husrevbegovoj biblioteci obavljali još, uz Salih Sidki ef. Hadžihuseinović-Muvekita, Sulejman ef. Hasagić, Akif ef. Hadžihuseinović-Muvekit, Ibrahim ef. Mujalović-Habibija, Salih ef. Hasagić i hafiz Muhamed ef. Muharemagić.³⁶

I na polju prevodilačke djelatnosti vjerska inteligencija Bošnjaka na početku 20. stoljeća bila je prilično aktivna. U prvom planu su prijevodi s arapskog, turskog i perzijskog jezika i njih sve u ovom kratkom radu nije moguće pobrojati. Ali ono što je zanimljivo za istaknuti jeste da su predstavnici vjerske inteligencije dominirali i kod prijevoda s romanskih jezika u muslimanskim časopisima tokom austrougarskog razdoblja, u prvom redu s francuskog jezika. Od devet prevodilaca

32 Poznato je da je Ljubibratić bio veliki „zagovornik bratske saradnje Srba i bosanskih muslimana“, te je u tom svjetlu potrebno sagledavati njegov prevodilački pothvat, koji je očigledno bio politički motiviran s namjerom pridobijanja muslimana za srpsku nacionalnu ideju. Muhamed Hadžijahić, Bibliografske bilješke o prijevodima Kur’ana kod nas, *Bibliotekarstvo*, XIII/3, Sarajevo 1967, 43-44.

33 Takvim – kalendar sa označenim vremenskim rasporedom pet dnevnih molitvi.

34 Mahmud Traljić, Hafizi-kutubi Gazi Husrevbegove biblioteke, *Anali GHB*, V-VI, Sarajevo 1978, 47. (dalje: M. Traljić, *Hafizi-kutubi*).

35 *Sarajevski list*, god. XI/1888, 14. mart 1888, 2.

36 M. Traljić, *Hafizi-kutubi*, 46-48.

Bošnjaka, čiji se prijevodi pojavljuju u *Beharu*, *Gajretu* i *Biseru*, njih šestorica su formalno obrazovanje postigla u školama vjerskog karaktera. To su Salih Emin ef. Alićehić, Mehmed Teufik ef. Azapagić, Salih-beg Bakamović, Mehmed Dž. Čaušević, Osman N. Hadžić i Esad ef. Kulović. Značajan podatak je da su dvojica od ukupno četvorice vrhovnih vjerskih poglavara Bošnjaka, koliko ih je obavljalo ulogu reisu-l-uleme tokom okupacionog razdoblja, ne samo dobro poznavali već i prevodili s francuskog jezika kojeg su naučili tokom dugogodišnjeg školovanja u Istanbulu.³⁷

Vjerska inteligencija Bošnjaka dala je ogroman doprinos i kod pokretanja bošnjačkih listova, ne samo *Tarika*, *Mualima*, *Misbaha* i *Yeni Misbaha* kao glasila uleme, već i drugih listova kulturno-prosvjetnog karaktera. Imajući u vidu da je tadašnja svjetovna inteligencija Bošnjaka bila malobrojna jednostavno teško je mogao i jedan projekat pokretanja časopisa uspjeti bez konkretne saradničke podrške vjerske inteligencije sa svojim tekstovima ili prijevodima. Ta podrška je dolazila i iz najviših struktura Islamske zajednice, što potvrđuje i Safvet-beg Bašagić koji kaže da je reisu-l-ulema Mehmed Teufik ef. Azapagić aktivno saradivao s tadašnjim listovima, posebno *Beharom*. U jednom tekstu kaže da je Azapagić bio prvi u krugu ljudi koji se formirao oko *Behara* i da je pristizao u pomoć različitim književnim i publicističkim sadržajem.³⁸ Pojavu *Behara* svojim saradničkim tekstovima podržali su i prvi svršeni Daru-l-mualimina hfz. Mehmed Ali Dukatar, Murat Hajrović, Hasan Nametak, Ahmed Mahinić, Hazim Muftić, Mustafa Islamović i Šefkija Karabdić.³⁹

Ovim kratkim osvrtom na angažman bošnjačke vjerske inteligencije na polju pisane riječi i objavljivanju radova koji su tretirali različitu vjersku i društvenu problematiku ukazujemo na jednu ne tako naglašeno činjenicu u dosadašnjim radovima bosanskohercegovačke historiografije koja potvrđuje da su pojedinci iz ovog društvenog sloja svojim intelektualnim aktivizmom dali značajan doprinos ne samo razvoju islamskih nauka već i drugih naučnih disciplina kao što su orijentalistika, filozofija, književnost, pravo, historija itd. Naš osvrt ne bi bio potpun bez upoznavanja sa „Muslimanskom bibliotekom“ Muhameda Bakira Kalajdžića, koja je pokrenuta u okviru Prve muslimanske nakladne knjižare i predstavljala je izdavačku dopunu lista *Biser*. Obilježena je istim kulturno-prosvjetnim i književnim koncepcijama koje su obilježile i program lista. Za razliku od *Bisera* u kojem su bili nešto zastupljeniji književni prilozi, u izdanjima „Muslimanske biblioteke“ religiozno prosvjeteni sadržaji došli su više do izražaja. Pregled izdanja „Muslimanske biblioteke“ u periodu 1913-1916. godine ukazuje na zaključak da je redakcija uglavnom ostvarila svoje namjere koje su iznesene u programskoj najavi.

37 Muhamed Nezirović, Prijevodi sa francuskog i drugih romanskih jezika u muslimanskim časopisima u doba preporoda, *Anali GHB*, Knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 57-72.

38 Safvet-beg Bašagić, Edham Mulabdić i kulturni pokret bosansko-hercegovačkih Musliman, *Novi Behar*, God. IV/1930-31, br. 14 i 15, 212.

39 Više o tome u: Mahmud Traljić, Prvi svršeni Daru-l-mualimina suradnici Behara, *Anali GHB*, Knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 113-118.

Objavljena su 34 djela u okviru Biblioteke u serijama Redovna i Izvanredna izdanja, među kojima je 20 knjiga iz oblasti teologije, islamske dogmatike, sociologije, historije islama i panislamskitičkih doktrina.⁴⁰

Preostalih 14 djela iz ove Biblioteke književnog su karaktera i od slijedećih autora: Musa Ć. Ćatić, Edhem Mulabdić, Abdulah H. Bjelavac, Mehmed Dž. Čaušević, Hamdija Mulić, Hazim Muftić i Nafija Sarajlić. Teološka djela i ona s tematikom iz islamskog svijeta predstavljali su otklon od *Beharovog* sekularnog kursa i njegovih idejnih nasljednika u obliku književnog *Gajreta* i *Bisera*. Cilj je bio jačanje osjećaja idejne povezanosti s muslimanskim narodima u svijetu, posebno turskim, preko zajedničke religije. Religija je poslužila kao utočište u burnim vremenima nacionalno-političkih previranja pred i tokom prvog svjetskog rata, a književnim izričajem nerijetko se nastojalo ojačati religiozno osjećanje naroda.⁴¹

„Muslimanska biblioteka“ nije donijela gotovo ništa novo, jer su sadržaji ovih knjiga uglavnom objavljivani ranije u listovima *Biser* i *Behar*, i njihova osnovna namjera bila je da se ti radovi ponovo afirmiraju. Kod ocjenjivanja značaja „Muslimanske biblioteke“ potrebno je uvijek imati u vidu vrijeme, odnosno društveno-politički kontekst u kojem je Kalajdžić pokrenuo ovu ediciju. Radi se o predratnom i ratnom vremenu u kojem ni sa materijalne strane nije bilo jednostavno osigurati izdavački poduhvat ovakvih razmjera, te je u tom smislu potrebno cijeliti

40 Šemsudin Sarajlić, Izdanja Muslimanske biblioteke, *Biser*, 15. V -15. VI 1918, III, br. 21-24, 382. To su slijedeće knjige:

- Halil Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1913.
- Ahmed Naim, *Temelji islamskog morala*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1914.
- Anonim, *Panislamizam i panturcizam*, Preveo s francuskog Salih Bakamović, 1914.
- Muhamed Ferid Vedždija, *Muslimanska žena*, Preveo s arapskog Musa Ćazim Ćatić, 1915.
- Dr. Osman Namik, *Teiste i ateiste, (Vjernici i bezvjernici)*, Preveo s arapskog Musa Ć. Ćatić, 1915.
- Ahmed Naim, *Osnovna načela Islama, njegova prošlost i sadašnjost*, Preveo s turskog Paniislamista (M. Ć. Ćatić), 1914.
- Azmi-zade Refik-beg, *Panislamizam i Evropa*, Preveo s arapskog A. Rašidkadić, 1914.
- Alija Kadić, *Glavni događaji iz islamske prošlosti*, 1915.
- Muhamed Ferid Vedždija, *Primjena islama na osnovu kulture*, Sa arapskog Alija Kadić, 1915.
- Musa Ćazim Ćatić, *Nekoliko islamskih ustanova*, 1913.
- Dr. Ahmed-beg Džejhun, *Islamske dužnosti sa gledišta higijenskog*, Preveo s francuskog Salih Bakamović, 1913.
- Dr. H. Hulki, *Ramazanski post*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1913.
- *(Ismail Hakki el- Misirli) Ulema i narod*, Prevedeno iz Sirati mustekima, 1914.
- Mehmed Akif, *Jedan vaz*, Preveo s turskog Musa Ćazim Ćatić, 1913.
- Muhamed Seid Serdarević, *Jedan hadisi šerif*, 1914.
- Muhamed Seid Serdarević, *Dvije opasne bolesti (Prostitucija i alkoholizam)*, 1915.
- Muhamed Seid Serdarević, *Istinitost božijeg bivstva i Muhamedova poslanstva*, 1915.
- Alija Kadić, *Kakav je narod arapski*, 1915.
- M. Saima binti Mustafa, *Žena i obiteljski život u islamu*, Preveo s turskog A. Rašidkadić, 1916.
- *Nekoliko crtica iz života imama Azamova*, Preveo s arapskog Ebu Zejd Surudži, 1916.

41 Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, sv. 1-2, ANU BiH, Sarajevo 1973, 311-312.

angažman kako izdavača tako i grupe intelektualaca koji su učestvovali u realizaciji projekta. Napominjemo da je prije „Muslimanske biblioteke“ postojao samo jedan pokušaj organizovane izdavačke djelatnosti kod Bošnjaka, a radi se o Biblioteci braće Bašagić (1907) koja je imala svjetovni karakter.⁴²

Rezimirajući sve navedeno ističemo da su Bošnjaci tek početkom 20. stoljeća po prvi put počeli s pisanjem djela u kojima su temeljne postulate i propise islamske vjere objašnjavali na bosanskom, a ne na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku. Činjenica da su po prvi put važne teme iz svoje vjere otvarali i obrađivali na svome maternjem jeziku koristeći se latiničnim i ćiriličnim pismom je jako važna i s dalekosežnim posljedicama. Ta krupna promjena nije prošla bez duhovnih i društvenih potresa i bila je izuzetno bolna. Kao prelazna i donekle olakšavajuća faza jezičke tranzicije dobro je poslužila ideja s arebicom Mehmeda Džemaludina Čauševića.

Istina, neki bosanskohercegovački historičari koji su se bavili austrougarskim razdobljem ovu pojavu su ocjenili kao anahronizam koji je objektivno usporavao kulturni napredak Bošnjaka, a Čauševiću ideju prvenstveno su tumačili panislamskim motivima.⁴³ Međutim, smatramo da je neosnovano svaki aktivizam i zagovaranje održavanja veza s muslimanskim narodima etiketirati (nerijetko isključivo) pansilamističkim motivima. Cijenimo da je ipak potrebno ostaviti mogućnost, a imajući u vidu društveno-politički kontekst kao i kasnije društvene i vjerske aktivnosti aktivnosti Dž. Čauševića ta mogućnost je mnogo relanija, da se pisana riječ i govor o islamu i muslimanskim narodima u svijetu sagledavaju i tumače i kroz postulate vjere (ummet - kao zajednica ljudi okupljenih u istoj vjeri, ali ne u istoj državi), a ne isključivo kroz ideološko-političku prizmu.

Tezu o Čauševićevom političkom panislamizmu nužno je ponovo propitivati, kontekstualizirati u vrijeme i okolnosti i povezivati s njegovim javnim istupima u kojima nikad nije osporavao legitimitet austrougarske uprave.⁴⁴ S druge strane otvoreno i nedvosmisleno je podržavao i pripadao onom krugu vjerskih autoriteta koji su se zalagali za ostanak u Bosni, odnosno bio protiv iseljavanja Bošnjaka iako žive pod vlašću nemuslimanskog vladara. Ako napravimo otklon od nekih ranijih i sasvim sigurno nedovoljno argumenitiranih ocjena o Čauševićevom političkom panislamizmu onda je ideju s arebicom nužno promatrati u jednom potpuno drugačijem svjetlu. Mogli bismo govoriti o vrlo pragmatičnom i mudrom prelaznom rješenju usmjerenom na podizanje prosvjetnog nivoa kod Bošnjaka.

42 U izdanju Biblioteke braće Bašagić izašle su četiri knjige: Crtice Edhema Mulabdića, Dva načelnika od Hamida Šahinovića - Ekrema, Gazi Husrev-beg i Uzgređne bilješke Safvet-bega Bašagića, Vidjeti u: L. Hadžiosmanović, *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare*, str. 4.

43 Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 35, Sarajevo 2002, 405. i 407. (dalje: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*).

44 Zanimljivo promišljanje o različitim modalitetima panislamizma i uslovljenosti ove pojave geopolitičkim prilikama ponudio je Cemil Aydin, profesor globalne historije na Univerzitetu Sjeverna Karolina, vidjeti u: Džemil Ajdin, Šta je Muslimanski svijet? *Preporod*, broj 18/1124, 15. septembar 2018, 12-14.

Direktno se to odnosilo na nauku o vjeri i vjersku svijest, a indirektno i na druge naučne discipline, opću prosvjećenost i nacionalnu posebnost.

Za bolje razumijevanje stanja pismenosti kod Bošnjaka i prevazilaženja ogromnog izazova tranzicije s arapskog na latinično i ćirilčno pismo dobro se podsjetiti na službene podatke iz 1876. godine koji pokazuju da je u Bosanskom vilajetu u proces osnovnog vjerskog obrazovanja bilo uključeno 40.799 đaka (muških 28.445 i ženskih 12.334) u 917 mekteba.⁴⁵ A 15 godina kasnije (1891. godine), od 50.000 muslimanske djece dorasle za školu tek ih je 2.000 uključeno u školski sistem.⁴⁶ Logično je da su Bošnjaci u velikom broju nastavili slati svoju djecu u mektebe i u austrougarsko doba, kao što je razumno zaključiti da su u mektebima djeca učila arapsko pismo, što se opet u praksi odražavalo na profil njihove elementarne pismenosti. Izvori potvrđuju da su početne i najbrojnije muslimanske škole bile sibijan mektebi u kojima se nisu učili svjetovni predmeti, pa čak ni maternji jezik, niti pisma latinica i ćirilica (jedino obuhvaćene statistikom), nego "tursko pismo" prilagođeno za bosanski jezik, "arebica". U mektebima su djeca sticala osnovna znanja o propisima vjere i učila kraće odlomke iz Kur'ana potrebne za obavljanje islamskih obreda.⁴⁷

O profilu pismenosti kod Bošnjaka, posebno predstavnika ovog narod na društveno-političkoj sceni, govori i situacija iz januara 1897. godine kada je na sjednici gradskog zastupništva, na prijedlog Salih-age Bičakčića, zatraženo da se općinski statut i građevinski red za Sarajevo prevedu na turski jezik i zamoli Zemaljska vlada da se sudske objave pišu na turskom jeziku. Akademik Juzbašić u jednom svom radu pojašnjava da takvi zahtjevi u pogledu zvanične upotrebe turskog jezika imaju izrazito političko i opoziciono obilježje jer je mali broj muslimana poznavao taj jezik. On smatra da se očito radilo o potrebi da se istakne pripadnost Bosne i Hercegovine Osmanskom carstvu i o pojačanim proturskim raspoloženjima Bošnjaka kao reakcija na prilike pod austrougarskom okupacijom.⁴⁸

Neosporavajući političke motive o kojima se govori u nekim radovima bosanskohercegovačke historiografije, ipak smatramo da je potrebno uzeti u obzir i praktične razloge takvih zahtjeva. Kao što je neosporna činjenica da je mali broj Bošnjaka poznavao turski jezik, isto tako je neosporna činjenica da je u to vrijeme mali broj Bošnjaka poznavao i latinično pismo. U izvorima se govori o vrlo malom procentu latinične pismenosti kod bošnjačkog naroda na kraju 19. i početkom 20. stoljeća.⁴⁹ Ako se ima u vidu da je tadašnja bošnjačka politička elita koja

45 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo 1972, 35-36. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH*).

46 M. Papić, *Školstvo u BiH*, 95.

47 I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 204, 209. i 224.

48 Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 190.

49 Problem latinične i ćirilčne pismenosti kod Bošnjaka treba sagledavati i u svjetlu podataka da je 1910. godine bilo nepismeno 87,84% stanovnika Bosne i Hercegovine starijih od 7 godina, i da je taj procenat među pripadnicima islamske vjere iznosio 94,65%, pravoslavne 89,92%, katolicima, 77,45% i kod ostalih konfesija 38,27%. Ovdje nije uzeto u obzir da se izvjestan broj Bošnjaka služio arapskim pismom za pisanje na narodnom jeziku. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, str.

participira u graskoj vlasti, većinski sastavljena od predstavnika zemljoposjednika i ulemanskog sloja, svoje redovno školovanje uglavnom prošla na turskom jeziku onda je razumno zaključiti da su oni imali konkretne i praktične razloge, pored onih politički o kojima govori akademik Juzbašić, da imaju dokumente, kao što je općinski statut, koji su bitni za njihove svakodnevne aktivnosti i na turskom jeziku. Nije nelogično zaključiti da bi suštinu administrativne i pravne materije bolje razumijevali ukoliko bi ispred sebe imali dokument na jeziku i pismu na kojem su prošli svoje formalno obrazovanje, nego dokument na „zemaljskom“ jeziku napisan latiničnim ili ćiriličnim pismom kojeg su vrlo slabo ili nikako poznavali. Izvori potvrđuju da je i među muslimanskim poslanicima u Saboru (Sabor, 1910) bilo pojedinaca koji su se mogli služiti isključivo arapskim pismom, koje se učilo u muslimanskim vjerskim školama.⁵⁰

U jednoj drugoj situaciji s početka austrougarske uprave kada su iskazani prvi službeni izrazi nezadovoljstva politikom nove vlasti, u jednoj žalbi upućenoj Zemaljskoj vladi od strane grupe sarajevskih muslimana zbog namjere da zatvore mezarje Čekrčnica nalazimo 19 potpisnika, od kojih je devet iz ulemanskog staležu.⁵¹ Zanimljivo je da su dostavnicu vladinog povjerenika za grad Sarajevo, koja je upućena 31 muslimanskom predstavniku radi prisustva sastanku u vezi ovog slučaja, samo njih devetorica potpisala latinicom dok su ostali to uradili arapskim slovima.⁵²

Omjer 22 prema 9 u korist arapskog pisma možda i najbolje oslikava karakter pismenosti i profil obrazovanja tadašnje bošnjačke elite. Istovremeno ukazuje i na društvene posljedice Berlinskog kongresa za ovaj narod, kako na socijalnom, ekonomskom, kulturnom, prosvjetnom, tako i na političkom planu. Dolaskom austrougarske uprave na scenu je stupio sasvim novi koncept društveno-političkih odnosa, potpuno drugačiji od onih na koje su Bošnjaci već stoljećima bili navikli. Ne samo da više nisu mogli računati na privilegije u državnoj upravi kakve su imali pod Osmanlijama, već su morali krenuti od elementarnog opismenjavanja da bi, koliko-toliko, mogli da se uključe u javni i politički život. S novom vlašću došlo je gotovo sve novo i drugačije, bar je iz perspektive bosanskohercegovačkih muslimana izgledalo tako, i trebalo je vremena, volje i znanja za prilagođavanje na političke, kulturne i civilizacijske promjene.⁵³

404. Jedan drugi historiografski izvor navodi da je Bosna i Hercegovina u austrougarsku epohu ušla s tek 3 posto (latinično/ćirilično) pismenog stanovništva. M. Papić, *Školstvo u BiH*, 7. A da je moderno evropsko obrazovanje kod svih stanovnika Bosni i Hercegovini bilo na vrlo niskom nivou svjedoči i činjenica da su nastavnički kadar u gimnazijama u prvoj polovini austrougarskog perioda sačinjavali isključivo doseljenici iz Monarhije. Prvi domaći profesor u gimnaziji, pored vjeroučitelja, angažiran je 1894. godine. M. Papić, *Školstvo u BiH*, 18.

50 Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini*, 404.

51 To su bili: Ahmed ef. Svrzo, Esad ef. Uzunić, hfz. Mehmed ef. Jahić, Abdulah ef. Saračević, Esad ef. Kulović, h. Hasan ef. Spaho, Ahmed ef. Hasibović, Salih ef. Šogolj i Sunulah ef. Defterdarija.

52 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond Zemaljske vlade u Sarajevu (dalje: ZVS), K-45, 2/188, 1886. godina.

53 Edin Veladžić, Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom, *Znakovi vremena*, br. 61-62, God. XVI, Sarajevo, jesen – zima 2013, 306.

Većina njih su osnovno i srednje, a neki i visoko obrazovanje, postigli u školama vjerskog karaktera gdje se učilo iz udžbenika na turskom i arapskom jeziku.⁵⁴ Oni koji su odlazili na dalje školovanje u Istanbul i na druge univerzitete Osmanskog carstva, uspjeli su odlično savladati orijentalne jezike, turski i arapski, a mnogi i perzijski jezik. Međutim, taj profil obrazovanja uglavnom nije bio u skladu s potrebama austrougarske administracije, osim za pozicije šerijatskih sudija.⁵⁵ Čauševićev ideja s arebicom trebala im je pomoći u prevazilaženju krupnog tranzicijskog problema oko pisma. Početkom 20. stoljeća objavljena je i neka vrsta slovarice pod naslovom „Uputa u čitanje i pisanje latinice za muslimane koji znadu arapsko pismo“, koja je trebala olakšati ali i potaknuti Bošnjake na učenje i prihvatanje novog latiničnog pisma.⁵⁶

Analizom svih prethodno navedenih činjenica i situacija iz društveno-političkog života dodatno nam se izoštrava slika opće prosvjećenosti i pismenosti kod Bošnjaka na kraju 19. i početkom 20. stoljeća, što samo dodatno potvrđuje sveukupan značaj spisateljskog i izdavačkog poduhvata bošnjačke vjerske inteligencije tog vremena. Važno je istaći da su neka od autorskih djela nastala u ovom periodu doživjela i po nekoliko izdanja, da su vrlo pozitivno ocjenjena od savremenika, ali i da su dobila izuzetno visoke ocjene u stručnim i naučnim krugovima generacija koje su došle nekoliko decenija iza njih. Kao potvrda navedenom dovoljno govori činjenica da se neka djela napisana iz pera bošnjačke inteligencije tog vremena i danas koriste u nastavnom procesu u islamskim obrazovnim ustanovama, kao što su *Usuli-fikh* od Muhameda S. Serdarevića ili *Muhamed a.s. i Kur'an (Kulturna istorija islama)* od Osmana N. Hadžića.

Zaključak

Poznato je da do danas nije razvijen naučni metod koji bi egzaktno valorizirao i izmjerio utjecaj nekog pisanog djela na jednu društvenu zajednicu. Međutim, proučavajući i analizirajući sveukupan angažman predstavnika vjerske inteligencije Bošnjaka na polju pisane riječi početkom 20. stoljeća, adekvatno

54 Da su se Bošnjaci dugo vremena suprostavljali centralnoeuropskim uticajima i ljubomorno čuvali stari sistem obrazovanja i odgoja kroz tradicionalne vjerske škole govori i činjenica da su 1900. godine imali svega 4 studenta na europskim univerzitetima. Akademске 1908/09. godine imali su 15 studenata, a 1910. godine bilo je tek 10 fakultetski obrazovanih Bošnjaka na modernim univerzitetima. I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 86.

55 Upravo na ovim poslovima bilo je najviše angažirane vjerske inteligencije Bošnjaka u državnoj administraciji. Prema podacima iz 1910. godinu broj uposlenih u državnoj upravi Bosne i Hercegovine od nivoa uposlenih u Bosanskohercegovačkoj zemaljskoj upravi pri Ministarstvu finansija u Beču, Zemaljskoj vladi u Sarajevu, zatim u okružnim i kotarskim uredima iznosio je ukupno 2.123 činovnika na raznim upravnim, političkim, poreskim, finansijskim i sudskim poslovima. Tek 181 činovnik je pripadao bošnjačkom narodu, od kojih je njih 107 dolazilo iz redova vjerske inteligencije. *Bosnischer Bote* za 1910. godinu, br. 14, Sarajevo 1910, 71-103.

56 Mustafa Konjhodžić, *Uputa u čitanju i pisanju latinice za muslimane koji znadu arapsko pismo*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1908.

situiranje takvih poduhvata u opći društveni, politički i kulturni kontekst, neupitno nas upućuje na zaključak da su posljedice njihovog intelektualnog aktivizma bile dalekosežne. Možda su čak značajnije za generacije koje su kasnije došle, nego za one koje su živjele u vremenu nastanka i publiciranja tih radova. Posebno su efekti značajni za očuvanje islamske duhovnosti kod bošnjačkog naroda, a općepoznato je da je taj element duboko utkan i neraskidivo povezan s njihovim nacionalnim identitetom.

Poznato je da je religija imala ključnu determinirajuću ulogu u procesima formiranja nacija u Bosni i Hercegovini, kao i na širem južnoslavenskom prostoru, i gledajući kroz tu prizmu sveukupan društveni angažman i intelektualni aktivizam vjerske inteligencije Bošnjaka on dobija posebnu težinu. Svojim pisanim djelima omogućili su kasnijim generacijama Bošnjaka da izučavaju svoju vjeru na bosanskom jeziku. Ako se može kazati da su kadrovske potrebe Bošnjaka muslimana po pitanju podučavanja o osnovnim postulatima vjere i teorijskog izučavanje vjere islama u prve dvije-tri decenije nakon izlaska iz okvira Osmanske države mogle biti zadovoljene kadrovima koji su prošli formalno obrazovanje na turskom jeziku, u kasnijem periodu to definitivno nije bilo moguće.

Period prve jugoslavanske države, Drugog svjetskog rata i Nezavisne države Hrvatske, zatim period druge jugoslavanske države i krvavi raspad te države, donijeli su za Bošnjake nove izazove opstanka. Historijsko iskustvo nam pokazuje da se u svim tim periodima uvijek nanovo otvaralo identitarno pitanje bošnjačkog naroda, uglavnom od strane drugih, i kretalo se od negacije do svojatanja. U svim tim nimalo naklonjenim društveno-političkim okolnostima, a ponekad i policijsko-vojnim, uz redovno osporavanje nacionalnog imena i svih „svjetovnih“ sadržaja nacionalnog identiteta, Bošnjaci su svoju kolektivnu posebnost uglavnom povezivali, ili bi ih drugih povezivali, s njihovom religijskom pripadnošću. Čak i onda kada im religioznost nije bila posebno bitan faktor u životu, ili je uopće nije bilo (kakav je slučaj sa značajnim dijelom društvene, političke, kulturne, intelektualne, sportske i vojne muslimanske elite socijalističkog razdoblja), religijski background ih je bitno obilježavao i utjecao na njihov status i pozicioniranje u društvu. Na koncu, oni su identitetske oznake religijskog karaktera dobivali odmah po rođenju, s nadjevanjem vlastih imena unutar porodice. A tu su i običaji koji korijene imaju u višestoljetnoj islamskoj duhovnoj tradiciji koja se očuvala zahvaljujući, između ostalog, i intelektualnom aktivizmu vjerske inteligencije Bošnjaka nakon njihovog izlaska iz okvira Osmanske države.

Kako je vremenska distanca bila sve veća od perioda kada je prvi jezik javne uprave, obrazovnog sistema i vjere bio turski i arapski, tako je za Bošnjake bilo nasušno potrebno uključiti se u neizbježne procese i usuditi se na promjene koje će im omogućiti podučavanje osnovama vjere, sticanje elementarnog obrazovanja i participiranje u javnoj upravi na svom bosanskom jeziku. Potpuno je osnovano zaključiti da su upravo intelektualni poduhvati o kojima je bilo riječi u ovom radu trasirali i u jednoj značajnijoj mjeri popločali put određenim

modernizacijskim procesima kod Bošnjaka u kasnijem periodu, kako na duhovnom tako i na svjetovnom planu, ali i značajno utjecali na očuvanje njihove nacionalne zasebnosti.

Summary

It is known that to date no scientific method has been developed that would accurately valorize and measure the influence of a written work on one community. However, by studying and analyzing the overall engagement of representatives of the religious intelligence of Bosniaks in the field of written words at the beginning of the 20th century, the adequate arrangement of such ventures in the general social, political and cultural context undoubtedly leads us to the conclusion that the consequences of their intellectual activism were far-reaching. Perhaps they are even more significant for the generations that later came, but for those who lived in the time of publication and publication of these works. Especially, the effects are significant for the preservation of Islamic spirituality among the Bosniak people, and it is generally recognized that this element is deeply embedded and inextricably linked to their national identity.

It is known that religion played a key determining role in the processes of nation formation in Bosnia and Herzegovina, as well as in the wider South Slavic area, and through this prism, the overall social engagement and intellectual activism of the religious intelligence of Bosniaks are gaining special weight. Through their writings, they enabled later generations of Bosniaks to study their faith in the Bosnian language. If it can be said that the personnel needs of Bosniak Muslims in teaching about the basic postulates of faith and the theoretical study of the religion of Islam in the first two or three decades after leaving the framework of the Ottoman state, could be satisfied with the personnel who passed formal education in the Turkish language in the later period. It was not possible to define it definitively.

The period of the first Yugoslav state, the Second World War and the Independent State of Croatia, then the period of the second Yugoslav state and the bloody disintegration of that state, brought new challenges for the Bosniaks. The historical experience shows us that in all these periods the identical issue of the Bosniak people has always been reopened, mostly by others, and ranged from negation to characterization. In all this not favorable socio-political circumstances, and sometimes police-military, with regular denial of the national name and all "secular" content of national identity, Bosniaks mainly associated, or would associate others, their religious affiliation with their religious affiliation. Even when their religiosity was not a particularly important factor in life, or it was not at all (as is the case with a significant part of the social, political, cultural, intellectual, sports, and military Muslim elite of the socialist era), religious background that marked them influenced their status and positioning in society. In the end, they received the

identities of the religious character immediately after their birth, with the names of their names inside the family. And there are customs that have roots in a centuries-old Islamic spiritual tradition that has been preserved thanks, inter alia, to the intellectual activism of the Bosniak intelligence of Bosniaks after their departure from the framework of the Ottoman state.

Since the time distance was greater than the period when the first language of public administration, education system and religion was Turkish and Arabic, it was therefore necessary for the Bosniaks to involve themselves in the inevitable processes and dare to change that would enable them to teach the basics of faith, acquiring elementary education and participating in public administration in their Bosnian language. It is completely founded to conclude that the intellectual processes that were discussed in this paper were traced and paved the way in certain modernization processes with Bosniaks in the later period, both in the spiritual and the worldly affairs, but also significantly influenced the preservation of their national identity.